

Fortélyok (Unamuno és Borges)

Amikor Borges egy 1951-ben írt esszéjében Kafka előfutárai után nyomoz, azt figyelni meg, hogy a feltárt előzmények (Zénón, Han Jü, Kierkegaard, Browning) egymáshoz egyáltalán nem hasonlítanak, csak Kafkán keresztül kapcsolja őket össze az utókor; az előfutárokat jobbra utólag vesszük észre, mégpedig azért, mert „minden író maga *teremti meg* az előfutárait”¹. Talán mondanom sem kell, hogy Borges művéből sok-sok úton indulhatunk el visszafelé: ha jól számolom, Balderston korántsem teljes jegyzékében² tízezer személy, cím és helynév adhat ötletet, milyen tájakra kalandozunk a vak argentin mester társaságában.

Ezúttal egy olyan előzményt szeretnék bemutatni, amivel nemigen foglalkozott a Borges-kritika³, pedig egyáltalán nem távoli vagy különleges területről van szó: nem valamelyik ősi mítoszvilágról, nem is az óangol köteszetről, mégcsak nem is valamilyen obskurus keleti szerzőről, hanem időben, térben, sőt nyelvben a hozzá rendkívül közel álló spanyol óriásról, Miguel de Unamunóról. Magam is véletlenül jöttem rá: egymás után fordítottam Borges húszas években írt, fiatalkori esszéit és Unamuno összegzésnek szánt, 1924-es kötetét, *A kereszténység agóniáját*, és nem egyszer túlzottan ismerősen csengett egy-egy idézet vagy fordulat. Kikeressem a szóban forgó szakaszokat, és nem kis meglepetésemre, szó szerinti egyezéseket, azonos példákat és rokon érveléseket találtam. Hamar nyilvánvaló lett, hogy többről van szó, mint előzményről, az ifjú Borges sokáig Unamuno bűvkörében élhetett, munkáit nemcsak memorizálta, hanem gyakran másolta is, éppcsak — mint majd látjuk — jellegzetes borgeses figyelemeltereléssel Unamunót jobbra nagy költőként emlegette, vagy épp egy-egy félmondatos,

gyakran gunyoros utalással tisztelgett előtte. A spanyol szerzőhöz fűződő kapcsolatát (és legendás memóriáját) jól jellemzi az az eset, hogy amikor eltűnt az *El médico* kézírata, Borges állítólag fejből lediktálta⁴ az egész drámát.

Vegyük először számba Unamuno és Borges kapcsolatának külső, látható nyomait. Unamuno művei a kezdetektől jelen vannak Borges életében: apja könyvtárában a spanyol szerző minden fontos kötete megvan, a Buenos Airesben megjelent friss könyvei s a *La Nación*-ban és a *Caras y Caretas*-ban közölt gyakori publicisztikája állandó beszédtema a híres kávéházi estéken; Macedonio Fernández — ő még Borgesnél is többel tartozik Unamunónak, sőt talán ő volt az igazi közvetítő kettejük közt — a tőle megszokott humorról egyszer azt találta mondani, hogy „Unamuno meg a többi spanyol azért kezdett el filozofálni, és gyakorta egészen jól filozofálni, mert tudták, hogy Buenos Airesben olvasni fogják őket.”⁵ A szárnypróbálgató Borges nyilvánvalóan bálványozza a salamancai mestert: dedikálja és elküldi neki első köteteit, sőt Párizsból tanítványa lelkiületű levelet is ír⁶, amelyben többek közt *Az ateista imája* című költeményét dicséri, majd gátlástalanul az iránt érdeklődik, mennyire indították meg Unamunót az ő versei. Erről a korszakról később Borges csak ritkán nyilatkozik, a több száz interjúban alig utal Unamunóra⁷, egy 1969-es előszóban pedig röviden csak ennyit mond: „Én például túl sok célt tűztem magam elé: utánozni igyekeztem Miguel de Unamuno néhány (nekem nagyon tetszetős) rútságát.”⁸

A húszas évek esszéiben már több nyomot találunk. 1923-ban Borges egy rövid írást közöl a *Nosotros*-ban⁹. „Unamunóról, a költőről” a címe, ám az első sortól világos, hogy mindent ismer a szerzőtől, prózát, filozófiát, publicisztikát. Filozófus-költőnek és a metafizika értőjének nevezi, aki már minden alapvető gondolatot végig gondolt. Nyelvi és irodalomtörténeti fejtegetései közt felbukkan egy ismerős idézet:

*Csak folydogál az órák éji árja
az örök holnap forrásából egyre
szüntelen...¹⁰*

Természetesen nem a költői kép fogja meg az ifjú (stílusában egyébként elég szertelen és ítéleteiben pedig vakmerő, olykor tiszt-

teletlen) Borgest, hanem az unamunói időfelfogás: egy bő évtizeddel később pontosan ezek a sorok állnak Plótinosz- és Platón-idézetek társaságában *Az örökkévalóság történetének* az élen. Második esszékötetében — *Reménységem nagysága*, 1926 — hasonlóan utal a költő Unamunóra, amikor azt mondja, hogy „az igazi költészet vallomás a Végítéletéről, egy élet összegzése, fogódzó az örökkévalóhoz”¹¹. De feltűnik egy maradandóbb és árulkodóbb nyom is: Borges Cervantest elemez, mégpedig a *Don Quijote* egyik jeles versbetétéből ezt két sort:

*Az éj csöndjében, mikor
édes álom lepi el a halandókat*¹²

Ha nem tudnánk is Cervantes unamunói utóéletéről, aminek a legmarkánsabb eredménye az 1905-ben megjelent *Don Quijote és Sancho élete*, rögtön szembe ötlík négy szó — „éj”, „csönd”, „álom”, „halandó” —, amelyek nemcsak későbbi esszéknek, hanem novelláknak is sarkkövei; az írás kódája pedig — a már jelzett ifjonti megfogalmazásban — előlegezi a majdani borgeszi esztétika egyik alaptézisét: „Úgy gondolom, hogy a bonckés alá vett két Cervantes-sorban semmi kreativitás sincs. Költőiségük, ha egyáltalán van bennük, nem Cervantes műve, hanem a nyelvé.”¹³ Borges harmadik esszé kötete 1928-ban jelenik meg *Az argentin nyelv*¹⁴ címmel, és a több apró hivatkozás közt újabb lényeges utalásokat találunk. A címadó írásban, egy közbeékelte félmondatban szinte későbbi gondolati novellisztikájának a meghatározást előlegezi, amikor Unamunóról így vélekedik: „Don Miguel de Unamuno — a metafizika egyetlen spanyol értője, ezért és más bölcsességek okán nagy író -...”¹⁵ A metaforáról elmélkedve erre a konklúzióra jut Borges: „a dolgok (úgy gondolom) önmagukban nem költőiek; csak úgy emelhetők költészetté, ha összekapcsoljuk őket az életünkkel, ha minduntalan kellő áhítattal gondolunk rájuk. A csillagok azért költőiek, mert sok nemzedéknyi emberi szempár fürkészte már őket, és lassanként feltöltötték idővel, illetve léttel a csillagok örökkévalóságát, illetve ittlétét... Kijelentem, hogy a költészetre is helytálló Unamuno megállapítása: a mártírok teremtik a hitet.”¹⁶

A harmincas években Borges már kevesebbet idézi Unamunót és más hangon is ír róla. A két legjellegzetesebb írását 1937 január-jában adta ki, mindkettő Unamuno halálára készült, nekrológnak

szánt mű, a *Surban*, illetve az *El Hogarban* jelent meg.¹⁷ Egyik sem igazi tisztelgés a hajdani bálvány előtt, valójában mindkettő rövid, kapkodó és elnagyolt írás. Ejt ugyan néhány dicsérő szót róla („Nyelvünk legelső írója húnyt most el...”, „Testi halála nem jelent halált...”), de azok elég üresen csengenek; és hát nekrológban enyhén szólva furán ható, rettenetesen negatív dolgokat is említ. Az egyikben Cassou leírását citálja („Miguel de Unamuno... harcias, ellenséges, testvérgyilkos, párt nélküli tribunus, sivatagi prédikátor, hiú, pesszimista, ellentmondásos ember, akit romba döntött az élet és a halál, aki legyőzhetetlen, de mindig legyőzött.”), majd hozzáteszi, hogy azt nem tudja megcáfolni, s azon kesereg, hogy a szerzőnek ez az imázsa könnyen árnyékot vethet a művére. A másikban kiemeli *A tragikus életérzést*, leszólja a Don Quijote-értelmezést, majd úgy ír Unamuno költészetéről, hogy először felsorolja a legköltőietlenebbnek tartott szonettcímeket és verssorokat a *Lírai szonettfűzér*ből, és csak utána idézi egy-egy kommentárral a sikerültebbeket; az utolsó bekezdés önmagáért beszél: „Én úgy érzem, Unamuno nyelvünk legelső írója. Testi halála nem jelent halált; jelenlétével — azzal a vitára ingerlő, szószátyár, elgyötört, olykor elviselhetetlen jelenlétével — itt van közöttünk.”

A spanyol szerző halála után nem ír róla többé Borges; itt-ott idézi Unamunót: például a *Surban* közölt cikkeiben (1942, 1947), „A *Don Quijote* apró csodáiban” (1952), „A *Don Quijote* utolsó fejezetének elemzése”-ben (1956), a Facio-D’Amico-féle *Arcképek és önarcképekben* (1973), az *Előszók* néhány darabjában, *A halhatatlanságban* (1979), *A titkosírásban* (1981). Teljes a visszafogottság, mindig csak a típusos utalások bukkannak föl, azok is úgy, mintha a régmúlt egy-egy ott felejtett darabjai volnának.

Tudott-e Unamuno Borgesről? Tudott, de két okból sem alakult ki közöttük komolyabb levelező vagy más kapcsolat: a generációs különbség miatt a fiatal Borges és az idős Unamuno nem voltak, hogy úgy mondjam, egy súlycsoportban, s Unamuno érthetően a saját nemzedékével keresett és talált kapcsolatot¹⁸; másrészt Unamuno amerikai érdeklődése gyakran a hagyományos, XIX. századi nemzeti értékek felé terelődött, Argentina esetében például a *Facundo* és a *Martín Fierro* felé¹⁹, ami ugyan szintén foglalkoztatta Borgest, de egészen más szinten. Unamuno, ha jól tudom, életében negyvenezer levelet írt, ebből egy szót Jorge Luis Borgesnek, s kettőben történik rá utalás. Az első levél Hendayában kelt 1927.

március 26-án²⁰, tehát a száműzetésből küldte Unamuno, s ez meg látszik minden során. Elvben Borges egyik Quevedo-cikkére reflektál²¹, de a levél merő panaszáradat a otthontalanságról, a diktatúráról, a katonák és hóhérok országáról, s arról, hogy mindaz a keserűség inkább Quevedóra mintsem Cervantesre emlékezteti a szerzőt. Viszonyukat talán a bevezető és a zárósorok jellemzik leginkább, ahol Unamuno először *compañerónak* nevezi Borgest, majd így búcsúzik tőle: „Fogadja hálás olvasójának, társának és — miért is ne? — barátjának az üdvözetét.” Ugyancsak Hendayában, egy évvel később íródott az a Manuel Gálvezhez intézett levél²², amelyben külön üdvözli Unamuno Borgest; s végül a harmadik levél: Borges sógora, Guillermo de Torre a címzett, már Salamancában 1936 januárjában írta Unamuno²³, s benne egy kimerült, megfáradt ember rendkívül kedvesen, szinte büntudattal „üzen” Borgesnek: „A vejemtől tudom, hogy Norah Argentínában van. Add át üdvözetemet neki és Jorgénak, a fivérének is. És mondd meg Borgesnek, hogy hosszú hónapok, sőt évek óta készülök írni neki. Ez szokott történni, ha az ember úgy érzi, hogy sok a mondanivalója. Hányszor elméláztam egy-egy kifejezésén, sőt egy-egy rám tett célzásán! Többször is megfordult a fejemben, hogy írok egy gloszát valamelyik írásba foglalt mondásáról. Mindenesetre szeretném, ha tudná, hogy gyakorta megesik, hogy amikor a közönségemhez fordulva az „olvasómat” említem, konkrétan és személyesen rá gondolok.”

Ennyiből áll a kapcsolat két évtizednyi leltára; mint láttuk, csupa szórványos, olykor esetleges, olykor vegyes tételből. Csakhogy a felszín alatt másnak is munkálnia kellett, mert Unamuno halála után, ami egybe esik Borges saját hangjának és műfájának a megtalálásával, gyérülnek, szinte eltűnnek a spanyol szerzőre történő explicit hivatkozások, holott ekkor sokkal fontosabb, lényegi elemek kerülnek át tőle Borges írásművészetébe. Ezt a kapcsolatot már nem olyan könnyű leltárba foglalni (a fentebb idézett cikkekben is inkább csak kulcsszavakat találunk: álom, véletlen, tükör, könyvtár, stb.), s nemcsak azért, mert sokezer oldalas corpusról van szó, hanem azért is, mert két szellemi óriás és szuverén alkotó egyéniséggel állunk szemben. Ha már teljes képről nem is álmodhatunk, legalább fussunk végig egyetlen művön, és emeljünk ki néhány jellegzetes idézetet, hogy lássuk, mit vesz át Borges

Unamunótól, s azt hogyan dolgozza fel, anélkül, hogy egyszer is néven nevezné a forrását.

A tragikus életérzés — Borges szerint is²⁴ — a legfontosabb Unamuno-mű. Mindjárt az első fejezetben belebotlunk egy ismerős mondatba: „minden dolog, amennyiben önmaga, arra törekszik, hogy fenntartsa a létezését...”, és „nem véges, hanem végtelen időre vonatkozik az a törekvés, amellyel minden dolog a létezése fenntartására törekszik”²⁵; ez így visszhangzik a közismert „Borges meg én” c. egypercesben: „minden a világon önnön létében akar tovább élni, a kő örökkéig kő akar maradni, és a tigris tigris.”²⁶ Ne tévesszen meg bennünket az eltérő magyar fordítás²⁷: kétségtelen az utalás, s nemcsak spanyolul, hanem latinul is, tudniillik egy Spinoza-tételről van szó: *unaquaeque res, quatenus in se est, in suo esse perseverare conatur; conatus, quo unaquaeque res in suo esse perseverare conatur, nullum tempus finitum, sed indefinitum involvit*; (Etika, III. 6, 8) Unamuno megnevezi Spinozát és latinul is idézi, Borges megnevezi Spinozát, latinul nem idézi, Unamunóról pedig hallgat. Mi lehet az oka? Többféle válasz is elképzelhető²⁸: az egyik, hogy nem akarja felfedni az eredeti kontextust, lévén, hogy Unamuno épp azért idézi „a tragikus lelkületű zsidót”²⁹, hogy megmutassa, hogy Spinoza, a hús-vér ember — panteista nézetei ellenére — nagyon is vágyott a halhatatlanságra; egy másik, hogy azért nem említi Borges Unamunót, mert nem akarta a spanyol szerző teológiai érveléséhez kötni írásának esztétikai kibontását. Mindkét elképzelésnél azonban sokkal valószínűbb az, hogy Borges játékosan-gúnyosan felesel hajdani bálványával (1960-as szövegről van szó), és nem nevezheti őt néven, mert épp azt kívánja bizonyítani, hogy nincs halhatatlanság, se teológiai, se esztétikai értelemben, hiszen ami Unamuno volt, az már „senkinek se tulajdona, még a másiké sem, csakis a nyelvé vagy a hagyományé”. Bármelyik megoldást vagy megoldásokat tekintsünk is döntőnek, az átvétel módszere a legfontosabb: az, hogy a filozófiai anyagra nem szigorúan vett filozófiai választ ad, hanem az eredeti bölcséleti kontextusból azt irodalmi keretbe helyezi, és esztétikai céljai szerint szabadon alakítja. Borges rendszere felől nézve ez persze nemcsak bocsánatos bűn, hanem sokszor megfogalmazott tétel, hisz az ő szemében a filozófia, a teológiai, a tudomány éppannyira a fikció birodalmába tartozik, mint az irodalom.

Ennél szerényebb példát találunk *A tragikus életérzés* II. fejezetében: Unamuno ott többek közt a híres descartes-i *cogito ergo sum*-ot idézi, majd arra a konklúzióra jut, hogy a „gondolkodom, tehát vagyok... nem akarhat többet mondani, csak ennyit: 'Gondolkodom, tehát gondolkodó vagyok'; a 'vagyok'-ban rejlő létezés, amely a 'gondolkodom'-ból származik, nem más, csak megismerés; ez a létezés csak megismerés, nem pedig élet.”³⁰ A „Berkeley dilemmája” c. korai Borges-írásban ezt olvassuk: „Gondolkodom, tehát vagyok. Ha ez a latin mondat azt jelentené, hogy *Gondolkodom, tehát létezik egy gondolat* — ez az egyetlen konklúzió, ami logikusan következik a premisszából —, épp annyira vitathatatlan, mint amennyire használhatatlan lenne az igazságértéke. Ha azt akarjuk mondani vele, hogy *Gondolkodom, tehát van egy gondolkodó*, akkor helyes az állítás abban az értelemben, hogy minden cselekvés feltételez egy alanyt, ugyanakkor téves abban az elgondolásban, ahogy egyénítést és folytonosságot sejtet.”³¹ Unamuno hivatkozik még Szent Ágostonra, Borges meg persze Schopenhauerre, de így is nagy a hasonlóság. Holott Borges épp az ellenkezőjét igyekszik bizonyítani, mint Unamuno, ez ugyanis — pontosan az egyéni halhatatlanság vágyáról szólva — ismét a valóságos ember elsődlegességére apellál, és csak a *sum, ergo cogit*ót tudja elfogadni, míg Borges az *ego* folytonosságának és bizonyos értelemben létének a képtelenségét hangoztatja vele. Unamuno „puszta fortélynak” minősíti ugyanott a descartes-i kétkedést, de Borges sem kevésbé ártatlan Unamuno-olvasatában.

Lássunk egy irodalmi példát a két fajta értelmezésre:

*Ezt biz az istenek intézték így, szöve a vést a földilakóknak, hogy legyen ének a messze jövőben.*³²

Unamuno *A tragikus életérzésben* Pál apostol és az athéniai viszonyára alkalmazza e két sort: „Csodás jellemrajz: íme, ide jutottak azok, aki megtanulták az *Odüsszeiából*, hogy az istenek csak azért ármánykodnak, s azért pusztítják el a halandókat, hogy az ivadékoknak legyen miről mesélniük.”³³ Borges ezt több helyen is citálja, például a „Írás Walt Whitmanról” és „A könyvkultusz” c. esszéjében; ez utóbbiban a Homérosz-parafrazist így egészíti ki: „úgy tűnik, Mallarmé kijelentése — 'A világ célja csak egy Könyv' — harminc évszázad múltán ugyanezt a felfogást ismétli, mely valójában

a balsors esztétikai igazolása.”³⁴ A teológiából ismét az esztétika térfelére ugrottunk. És *Az Alkotó* című darabjában később még tovább megy Borges: egészen más optikával és felhangokkal mutatja be az egyéni és a kollektív memória széldítő összefonódását, amikor archetipikus hőse alászáll a tudat sötétségébe, s „már sejtette (mert közeledett) a hírnév és a hexameterek pergését, az emberek zsongását, akik egy templomot igyekeznek megvédeni, de azt az istenek nem veszik oltalmukba, és a fekete hajók suhanását, amely a szeretett sziget után szántják a tengert, az Odüsszeák és Iliászok zúgását, amelyeket neki kellett megénekelnie és mélyen, visszhangozva az emberi emlékezetre hagynia.”³⁵

A tragikus életérzés VIII. fejezetében Unamuno a világegyetem rendjéről mint istenbizonyítékról szólva a többi közt a deizmussal vitázik, s a tőle megszokott hevülettel veti el az óra-órás hasonlatot és a Legfőbb Rendezőerő gondolatát, majd mintegy odaveti ezt mondatot: „És ne is beszéljünk arról a nevetséges gondolatról, hogy ha vaktában nyomtatnánk betűket, akkor nem állhatna össze belőlük a *Don Quijote*. Összeállna belőlük bármi más, ami valamiféle *Don Quijote* lenne azoknak, akiknek csak az jutna; az alakítaná őket, és annak részét alkotnák.”³⁶ Az ötlet eredetileg persze nem Unamunótól származik (ez a formája talán épp Cicerótól³⁷), de Borgesnél jelentős utóéletre tesz szert. Egyrészt ott vannak a könyvvél, könyvtárral foglalkozó esszék és novellák, melyek közt a legizgalmasabb „A totális könyvtár” és a „Bábeli könyvtár”. Az első a „vaktában nyomtatás” lehetőségét vizsgálja meg bravúros példatárral, amelyben a Huxley-féle gépelő majmok képe a legszarkasztikusabb³⁸, majd ad absurdum véve az elemzést, eljut a rendezőerő hiányának ehhez a látomásához: „Én csak egyetlen másodrendű borzalmat akartam megmenteni a feledéstől: azt az irdatlan, ellentmondásos könyvtárat, amelynek függőleges könyvsvivatagjai állandóan annak a kockázatnak vannak kitéve, hogy újabb és újabb könyvsvivataggá vedlenek, és hogy mindent úgy állítanak, tagadnak, illetve kevernek össze, mint egy deliráló istenség.” A „Bábeli könyvtár” sűrű szövetében és geometrikus, tükrökkel sokszorozódott, határtalan és periodikus falansztervilágában sok példát találunk annak a „valamiféle *Don Quijote*”-nak az irodalmi megjelenítésére: a „dhcmrlchtdj” betűkombinációt, egy nyelvet, ami valószínűleg a guaraninak egy szamojéd-litván ága klasszikus arab ragokkal, a kockavetők szektáját, hogy csak néhányat említsünk; ám ta-

lán az a legfontosabb, hogy milyen hatást kelthet egy ilyen kreáció: „Ha egy örökké élő utazó bármely irányban átutazna rajta, évszázadok múltán meggyőződhetne róla, hogy egyazon kötetek ismétlődnek egyazon rendetlenségben (amely, így ismétlődve, renddél, a Renddél válik).”³⁹ Másrészt a *Don Quijote* újbóli megalkotásának lehetősége és következményei remek feldolgozásra kerültek a „Pierre Ménard, a *Don Quijote* szerzője” c. esszéisztikus novellában, ahol a XX. századi író-filozófus a teljes azonosulás eleve meddő céljától vezérelve nem lemásolni akarja a *Don Quijotét*, hanem olyan oldalakat igyekszik írni, amelyek szóról szóra egybevágóak Cervantes regényével. Borges nem kis iróniával fűszerezi a bölcséleti és az esztétikai megközelítés szétválasztását: „Szándékom csupán meg-hökkentő... Egy teológiai vagy metafizikai bizonyítás végeredménye — a külvilág, Isten, az okozatiság, az egyetemes formák — nem kevésbé lényegbevágó és szokványos, mint az én jól ismert regényem. Az az egyetlen különbség, hogy a filozófusok tetszetős kötetekben adják közre munkájuk közbeeső állomásait, én pedig elhatároztam, hogy eltüntettem őket.”⁴⁰ Végül Borges ismét ad absurdumig viszi az átvett motívumot: megsokszorozza a másolatot, s felveti, hogy a palimpszeszt visszafordítására egy második Pierre Ménardra lenne szükség...

Most talán ez a néhány példa is elég annak illusztrálására, hogy az Unamunótól Borgeshez kerülő idézettár nem egyszerű másolás, vagy más korokban megengedett motívum-kölcsönzés, hanem filozófiai-teológiai kontextusból kiválasztott idézetek új, esztétikai keretbe való tudatos beépítése. A fentebb említett 1923-as „Unamunóról, a költőről” c. cikkében Borges nem kis nyegleséggel azt találta mondani, hogy „Most nem az a célom, hogy leleplezzem azt a sok fortélyt, amit Unamuno oly lehegerlő ügyességgel kezel”⁴¹; azt hiszem, a kései Borges sokkal fortélyosabb, mint az érett Unamuno (ne feledjük, az 1944-es kötetének a címe: *Fortélyok*), és szükségszerűen az, mert Borgesszel szemben Unamuno emberi-filozófiai agóniája kétségtelenül egzisztenciális eredetű és alapú volt, amiért is minden kitérőjét és mesterkedését vitális drámaként, s nem szellemi kalandként élte és szenvedte meg. Ez utóbbit Borges maga is „felelőtlen játéknak” minősítette, amit ugyan nem sokan, de néhányan azért felróttak neki, például egy olyan nagyságú kritikus, mint Raimundo Lida, aki egy interjúban Borges Quevedo- és Cervantes-talmányairól szólva így fogalmazott: „Magának joga van —

képletesen szólva — lerombolni olvasmányainak a szerzőit. Rombolásából aztán valami új eredmény jön létre, s attól lesz Maga költő és nem egyszerűen irodalomtanár... De a mi játékaink, Borges, egészen más szabályt követnek. A költőnek szabad kiragadni részleteket, a költő felfalhatja az áldozatait.”⁴²

Ez a kiterjedt, elszánt esztétizálás azonban nemcsak Borgesre jellemző, hanem — ahogy a fenti példák is jelzik — nagy mértékben Unamunóra is: mindketten az irodalomban keresnek és találnak kiutat a filozófiai zsákutcaikból. Unamuno forrás- és idézettechnikáját most nem tudjuk bemutatni, de elég arra gondolnunk, hogy *A tragikus életérzés* felvetéseire irodalmi műveiben kapunk igazi választ, olyanokban, mint a *Köd*, a *Három példás elbeszélés*, *A másik*, a *Jó Szent Mánuel, vértanú*, és nem *A kereszténység agóniájában*; a spanyol szerző ezt gyakran ki is mondta, például egy 1927-es levelében így: „Azért mondtam el ezt regényben, mert nem tudtam volna kifejtteni egy didaktikus filozófiai értekezésben, amelyben az érvelés — képzelet híján — minden erejét elveszti. Ezzel persze vállalom a kockázatot, hogy majd ugyanazt mondják rólam, mint Royce-ról, tudniillik hogy írtam filozófiai műveket meg... regényeket! Csakhogy én tudom, hogy a XIX. századi európai filozófia talán legmélyebb alkotásai épp a regényekben találhatók. Szegény regénytelen filozófusok!”⁴³

Az eddig használt hagyományos kritikai szókincset most modernebb terminológiára fordítva úgy is fogalmazhatunk, hogy az Unamuno-Borges szövegátvétel csak látszólag metonímikus intertextualitás, a különböző alakzatok és transzformációk használata jobbra metaforás funkciót jelez. Minthogy ez a viszony már Unamunónál is ilyen jellegű volt, Borgesnél megkettőződik a jelenség, metaforás intertextualitás metaforásan ágyazódik be.

Ezért úgy gondolom, hogy az Unamuno-Borges kapcsolatban nem annyira a szembeötlő átvételek döntőek, hanem a mögöttük meghúzódó elv elfogadása és hangsúlyos alkalmazása, és Borges adóssága éppen ebben a legnagyobb. „Előfutárát” nemigen nevezte meg — láttuk, lehetett rá oka —, de mint Kafka esetében is történt, a tanítvány több értelemben is újrateremtette a mestert. Lehetséges, hogy a szigorúan vett bölcsélet ezzel sokat veszített, de a mérleg irodalmi serpenyőjében lévő két életmű sokszorta gazdagabb lett.

Jegyzetek

¹ „Kafka előfutárai”. In: Jorge Luis Borges: *Az idő újabb cáfolata*. Budapest, Gondolat, 1987, 209-211 old.

² Daniel Balderston: *The Literary Universe of Jorge Luis Borges. An Index to References and Allusions to Persons, Titles, and Places in His Writings*. New York, Greenwood, 1986.

³ Csak a következő fontosabb idevágó — de elég vegyes — cikkeket találtam: Stelio Cro: „Jorge Luis Borges e Miguel de Unamuno.” In: *Annali della Facoltà di lingue e letteratura straniere di Ca' Foscari* 6 (1967), 81-90; Anthony Kerrigan: „Borges/Unamuno.” In: *TriQuarterly* 25 (1972) 294-311; Dolores Koch: „Borges y Unamuno: Convergencias y divergencias.” In: *Cuadernos Hispanoamericanos* 408 (1984), 113-122; Donald Shaw: „Some Unamunesque Preoccupations in Borges' Poetry.” In: *Borges the Poet*. Fayetteville: Arkansas UP, 1986, 243-253; Jon Juaristi: „Borges contra Unamuno: una refutación de la inmortalidad.” In: *Hermes* (Bilbao), I (1993), 9-19; Nilo Palenzuela: „Unamuno y Borges: disfraces del tiempo.” In: *Cuadernos Hispanoamericanos*, 565-567 (1997), 79-89; továbbá egy fejezetet Echevarría könyvében: „Transgresión del margen: Unamuno, Macedonio Fernández, Borges”. In: *Margen de ficción. Poéticas de la narrativa hispanoamericana*. México, J. Mortiz, 1992, 37-46. Érdekes módon egyedül az Unamuno- és Borges-fordító Kerrigan fogalmaz egyértelműen, ő is egy fordításkötet előszavában: „No man comes from Nowhere, and Borges came from Unamuno, among other places and worlds.” In: Miguel de Unamuno: *Selected Works*, Vol. 2. Princeton, Princeton UP, 1984, xxi.

⁴ Lásd Julio César Chaves: *Unamuno y América*. Madrid, Ed. Cultura Hispánica, 1970, 372. old.

⁵ Jorge Luis Borges: *Macedonio Fernández*, Buenos Aires, Ed. Culturales Argentinas, 1961, 13. old.

⁶ Lásd Kerrigan, id. mű, xix-xx old.

⁷ V.ö. Koch is csak Milleret és Burgin kötetét említi. Id. mű, 113. old.

⁸ *Fervor de Buenos Aires*. In: *Obras completas*, Buenos Aires, Emecé, 1974, 23. old.

⁹ „Acerca de Unamuno, poeta.” In: *Nosotros* 175 (1923). Később bekerült az *Inquisiciones* 1925-ös kötetébe. Újabb kiadása: Buenos Aires, Seix Barral, 1993, 109-116. old.

¹⁰ V.ö. *Rosario de sonetos líricos*, LXXXVIII. szonett. (Tófalusi István fordítása)

¹¹ *El tamaño de mi esperanza*, Buenos Aires, Seix Barral, 1993, 75. old.

¹² Somlyó György fordításában: Az éj csöndjében, midőn elnyugosznak / a föld lakói... In: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*, Budapest, Európa, 1989, I, 34, 401. old.

¹³ Id. mű. 104. old.

¹⁴ Új kiadás: *El idioma de los argentinos*. Buenos Aires, Seix Barral, 1994.

¹⁵ U.o. 148. old.

¹⁶ L. „Még egyszer a metaforáról”. In: *Nagyvilág*, LXII, 3-6, 187. old.

¹⁷ „Inmortalidad de Unamuno” (*Sur*, VII, 28, 1937 január) és „Presencia de Miguel de Unamuno” (*El Hogar*, 1937. január 29.)

¹⁸ Lásd Manuel García Blanco: *América y Unamuno*, Madrid, Gredos, 1964, ahonnan kiderül, hogy legfontosabb latin-amerikai levelezőpartnerei Rubén

Darío, Manuel Gálvez, Alfonso Reyes, Carlos Vaz Ferreira és Ricardo Rojas voltak. Lásd még Laurano Robles friss kiadását: Miguel de Unamuno: *Epistolario Americano (1890-1936)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1996.

¹⁹ V.ö. P. Orgambide y R. Yalini: *Enciclopedia de la literatura argentina*, Buenos Aires, Sudamericana, 1978, 605-607, ahol Unamuno amerikai témájú írásainak a bibliográfiája is megtalálható.

²⁰ L. in: *Nosotros*, XXI, 1927 április, 126-127 old.

²¹ V.ö. „Quevedo humorista”. In: *La Prensa*, Buenos Aires, 1927. február 20.

²² V.ö. García Blanco, id.mű, 49. old. és Robles, id. mű., 535-536. old.

²³ *Epistolario americano*, id. mű, 562. old.

²⁴ „Gyanítom, hogy Unamuno életművében *A tragikus életérzés* a legfontosabb.” — írja a fentebb idézett *El Hogar*beli nekrológban.

²⁵ *A tragikus életérzés*, Budapest, Európa, 1989, Farkas Géza fordítása, 10. old.

²⁶ *Borges, a másik, aki ugyanaz*, Budapest, Európa, 1990, Somlyó György fordítása, 39-40. old.

²⁷ Szemere Samu Spinoza-fordítása sem kevésbé problémás. Így hangzik: „Minden dolog, amennyire rajta áll, arra törekszik, hogy megmaradjon létében.” (III. 6.) „Az a törekvés, amellyel minden dolog a maga létében megmaradni törekszik, nem meghatározott, hanem meghatározatlan időt foglal magában.” (III. 8.)

²⁸ A perui Anando F. Zubizarreta egy friss tanulmányban intertextualitásnak tekinti az átvételt („Inter-textualid állapotban.” *Az istenek természete*, kéziratban); érvelését több ponton is követjük.

²⁹ Id. mű. 36. old.

³⁰ Id. mű. 37. old.

³¹ L. *Nagyvilág*, XLI, 9-10, 593. old.

³² *Odiüsszeia*, VIII. 579-580. (Devecseri Gábor fordítása)

³³ Id. mű. 49. old. Unamuno másutt is idézi ezeket a sorokat (v.ö. Francisco Fernández Turienzo: *Unamuno. Ansia de Dios y creación literaria*. Madrid, Ed. Alcalá, 64. old.), s többnyire a pogány epikát állítja benne szembe a keresztény *Don Quixoté*val.

³⁴ In: *Az idő újabb cáfolata*, id. mű. 212. old.

³⁵ L. *El Hacedor*, in: *Obras completas*, id. mű. 782. old.

³⁶ Id. mű. 155. old.

³⁷ L. *Az istenek természetéről*, II. 37 (93): „Aki ezt lehetségesnek tartja, nem fogom fel észszel, miért nem gondolja ugyanígy azt is, hogy ha a huszonegy betű aranyból vagy bármely más anyagból készült, végtelen sok példányát valamilyen edénybe dobnák, s aztán összerázva a földre öntenék, Ennius *Évkönyvek* című munkáját hozznák létre olvasható állapotban.” *Az istenek természete*, Budapest, Helikon, 1985, 97. old. (Havas László fordítása)

³⁸ Lásd „A totális könyvtár.” In: *Nagyvilág*, XLII, 3-6, 212-214 old.

³⁹ L. in: *A titkos csoda*, Budapest, Európa, 1986, 111. old. Boglár Lajos (módosított) fordítása.

⁴⁰ In: *A titkos csoda*, id. mű, 76. old.

⁴¹ Uo. 110. old.

⁴² V.ö. María Esther Vázquez: *Borges. Eplendor y derrota*. Barcelona, Tusquets, 1996, 261. old.

⁴³ L. L. Robles, id. mű. 505. old.